

Νέες και παλιές ανισότητες

Βασιλική Χρήστου

LGSM

Όταν το 1984 ξέσπασε η μεγάλη απεργία των ανθρακωρύχων στη Μεγάλη Βρετανία και η σύγκρουσή τους με την Κυβέρνηση της Θάτσερ, σχηματίστηκε σε υποστήριξή τους το κίνημα LGSM, από τη φράση «Lesbians and Gays Support the Miners». Αυτή η συστράτευση κατέληξε σε εμβληματικές κοινές διαδηλώσεις των συνδικάτων των ανθρακωρύχων και της LGBTQ+ κοινότητας. Στις διαδηλώσεις αυτές, οι παλιές, κλασικές, ταξικές και εισοδηματικές ανισότητες βρήκαν μια κοινή παράσταση στον δημόσιο χώρο με τις νέες, ή μάλλον, νεόκοπα ορατές, αλλά εξίσου παλιές ανισότητες λόγω ταυτότητας φύλου ή σεξουαλικού προσανατολισμού.

Αυτό το παράδειγμα θα πρέπει να μας θυμίσει πόσο άστοχες είναι πρόσφατες αναλύσεις που ακούστηκαν από πολλές μεριές, ιδίως μετά την επανεκλογή του προέδρου Τραμπ και την ήττα των δημοκρατικών στις ΗΠΑ. Τάχα η ατζέντα των προοδευτικών κομμάτων έχει υπερβολικά προσανατολιστεί προς τα ζητήματα της ταυτότητας κι έχει υποβαθμίσει το ζήτημα της ταξικής και εισοδηματικής ανισότητας, που είναι αυτό το οποίο κυρίως θα έπρεπε να τα απασχολεί.

Ισότητα των πόρων, λοιπόν, ισότητα εισοδήματος ή ίση αναγνώριση της ταυτότητας;

Το αδιαίρετο της ελευθερίας

Αυτή η συζήτηση έφερε στη μνήμη μου μια παλαιότερη συζήτηση σχετικά με το αδιαίρετο της ελευθερίας. Ο Αριστόβουλος Μάνεσης έγραφε στα 1962 και το επαναλάμβανε σταθερά στα μετέπειτα γραπτά του ότι η ελευθερία είναι ενιαία και αδιαίρετη. Εννοούσε ότι δεν αρκεί η ελευθερία των συμφωνούντων με την πλειοψηφία, αλλά το κρίσιμο είναι η ελευθερία των διαφωνούντων.¹ Στην ουσία μάς έλεγε ότι η ελευθερία πραγματώνεται ως ίση ελευθερία, και ότι όταν κάποιοι πολίτες, ας πούμε οι μειοψηφίες, δεν έχουν ίσα δικαιώματα και ελευθερίες, τότε αποτυγχάνει η συνθήκη της ελευθερίας συνολικά. Ακόμη και οι πλειοψηφίες ζουν όχι σε συνθήκες ελευθερίας, αλλά σε συνθήκες ανεξέλεγκτου εγωισμού και το σύνολο των πολιτών στερείται τα αγαθά που η ενιαία και αδιαίρετη ελευθερία επιφέρει σε μία κοινωνία.

¹ Αριστόβουλος Μάνεσης, «Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας», στο Του ιδίου, *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 11-61.

Το αδιαίρετο της ισότητας

Ας μεταφέρουμε τη σκέψη περί αδιαίρετης ελευθερίας στο πεδίο της ισότητας. Ας πούμε δηλαδή ότι η ισότητα είναι ενιαία και αδιαίρετη: Ή θα την απολαμβάνουμε όλοι ή θα τη στερούμαστε στην πραγματικότητα όλοι. Στην περίπτωση της ισότητας, το αδιαίρετο είναι πιο εύκολο να το κατανοήσουμε, και μάλιστα με πιο απτό τρόπο στο ζήτημα της ίσης κατανομής των πόρων. Εάν μια ομάδα δεν λαμβάνει το μερίδιο που της αναλογεί στην κατανομή των πόρων, τότε κάποια άλλη κοινωνική ομάδα ωφελείται υπέρμετρα. Οποιοσδήποτε αποκλεισμός, λοιπόν, μιας ομάδας από το ιδεώδες της ισότητας οδηγεί σε συνολική ανισότητα. Για τον λόγο αυτόν, όλες οι μειοψηφίες χρήζουν αναγνώρισης, μέριμνας και ίσου σεβασμού.

Ταυτότητα ή τάξη;

Επανέρχομαι στο αρχικό ερώτημα: Παλιές ή νέες ανισότητες; Έμφαση στην ταυτότητα ή έμφαση στην κοινωνική τάξη; Είναι βέβαιο ότι οι ταξικές διακρίσεις δεν εξαντλούν το φαινόμενο της ανισότητας. Μάλιστα, ακόμη και στην περίπτωση της κοινωνικής κινητικότητας και ανόδου, διαπιστώνουμε ότι οι διακρίσεις ως προς την ταυτότητα (σεξουαλική, φύλου, εθνική ή θρησκευτική) παραμένουν ιδιαίτερες ανθεκτικές. Η υπέρβαση των εισοδηματικών ανισοτήτων δεν μπορεί να επιλύσει το φαινόμενο της ανισότητας συνολικά. Η εισοδηματική ανισότητα είναι μία όψη του φαινομένου – ιδιαίτερος σημαντική – αλλά όχι η μόνη. Ο αγώνας κατά των διαφόρων μορφών διάκρισης είναι παράλληλος και πολυεπίπεδος, είναι πολυκεντρικός, όπως και το φαινόμενο της ανισότητας.

Ταυτόχρονα, στον αγώνα αυτόν ο αντίπαλος είναι κοινός, καίτοι εμφανίζεται με πολλά διαφορετικά πρόσωπα. Ο αντίπαλος είναι κάποιες καλά ριζωμένες πεποιθήσεις: ότι το άλλο πρόσωπο είναι πολύ διαφορετικό από εμένα, γιατί δεν έχει σπουδάσει ή προέρχεται από μια φτωχή γειτονιά ή είναι μουσουλμάνος ή είναι Άραβας ή είναι ομοφυλόφιλος, και δεν του αναλογεί ίσος σεβασμός. Εν τέλει, ο κοινός αντίπαλος είναι η άρνηση της βαθιάς κοινότητας που απορρέει από την ανθρώπινη ιδιότητα παρά τον πλουραλισμό του ανθρώπινου βίου. Αυτήν την αντίληψη και αυτήν την νοοτροπία έχουμε να αντιπαλέψουμε.

Το άτομο ή η κοινωνία;

Γιατί, όμως, νομίζουμε ότι διαφέρουμε πολύ από τους άλλους και μας αξίζουν διαφορετικά πράγματα; Θεωρούμε ότι, όταν κάποιος δεν μειονεκτεί (εισοδηματικά, κοινωνικά κοκ), το έχει πετύχει με την αξία του, την πρωτοβουλία του και την επιλογή του. Αντίθετα, εάν κάποιος βρίσκεται σε δυσμενή θέση, αυτό σημαίνει ότι δεν τα έχει

καταφέρει καλά. Εναντίον αυτής της πεποίθησης στράφηκε ήδη από τα 1971 ο μεγαλύτερος σύγχρονος πολιτικός φιλόσοφος Τζον Ρωλς στη *Θεωρία της Δικαιοσύνης*.² Ο Ρωλς λέει: Τα χαρίσματα και τα ταλέντα, ο πλούτος και η κοινωνική θέση δεν δικαιολογούν προνομιακότερη μεταχείριση κάποιου, αυξημένο μισθό ή αυξημένη κοινωνική αναγνώριση. Τα χαρίσματα και τα ταλέντα είναι τυχαία γεγονότα, δεν τα κέρδισε κάποιος με την αξία του ή τον κόπο του. Στον πλούτο και στο status έχει συμβάλει η ίδια η κοινωνία. Αν λοιπόν κάποιος, εξαιτίας αυτών των ιδιοτήτων, κατέχει μεγαλύτερο μερίδιο πόρων, αυτό είναι ανεκτό, μόνον εφόσον αποδίδει ένα σημαντικό μέρος στην κοινωνία, είτε με τη φορολογία, είτε με άλλους τρόπους. Ο Ρωλς ονόμασε αυτήν την αρχή, αρχή της διαφοράς.

Τι αναδεικνύει η *Θεωρία της Δικαιοσύνης*; Δεν θα καταφέρουμε να αντιμετωπίσουμε την ανισότητα, σε οποιαδήποτε μορφή, παλιά ή νέα, εάν δεν κατανοήσουμε τον καθοριστικό βαθμό του κοινωνικο-πολιτικού περιβάλλοντος στην οικοδόμηση μιας ανισότητας και εάν, αντίθετα, εξακολουθούμε να τη βλέπουμε ως προϊόν ατομικής επιλογής κι ευθύνης.

Το κυρίαρχο πνεύμα, η κυρίαρχη κουλτούρα δυστυχώς δεν είναι αυτή του Ρωλς. Έχουμε την τάση να υπερεκτιμούμε τις δικές μας δυνάμεις και να υποτιμούμε τη συνεισφορά της κοινωνίας. Έτσι, οι αξιώσεις προς τη δημόσια πολιτική έχουν πλέον όλο και περισσότερο χαρακτήρα διεκδικήσεων για ατομική ανέλιξη και ευημερία παρά για τη βελτίωση των δημοσίων αγαθών και του κοινωνικού χώρου ευρύτερα. Γιατί συνολικά ως κοινωνία, διαχρονικά και σταδιακά όλο και περισσότερο, έχουμε υποτιμήσει τη σχέση συλλογικού και ατομικού.

Η στρεβλωμένη αντίληψη που έχουμε για τη σχέση συλλογικού και ατομικού έχει και την αντίστροφη όψη. Δεν υπερεκτιμάμε μόνο την ατομική μας ικανότητα, ταυτόχρονα υποτιμάμε τη συλλογική μας ευθύνη απέναντι στους άλλους. Έτσι, βλέπουμε για παράδειγμα τα θετικά μέτρα υπέρ των γυναικών με καχυποψία, γιατί αδυνατούμε να δούμε πώς ό,τι έχουν χάσει οι γυναίκες διαχρονικά, κάποιοι άλλοι το έχουν κερδίσει και οφείλουν να το αποδώσουν. Όπως ειπώθηκε και στην αρχή, η ισότητα είναι ενιαία και αδιαίρετη και οι διάφορες μορφές ανισότητας λειτουργούν ως συγκοινωνούντα δοχεία.

Ας πάρουμε, όμως, και ένα πιο πρόσφατο παράδειγμα, αυτό της κλιματικής αλλαγής, που μας φέρνει αντιμέτωπους και με τη διάσταση της διεθνούς δικαιοσύνης. Τι οφείλουμε ως ευρωπαϊκή, βιομηχανική κοινωνία, εφόσον εμείς κατεξοχήν έχουμε σπαταλήσει το φυσικό κεφάλαιο, απέναντι στους κλιματικούς πρόσφυγες λιγότερο βιομηχανοποιημένων περιοχών; Μπορούμε απλώς να κλείσουμε τα σύνορα, χωρίς καμία εναλλακτική πρόταση, όταν έχουμε συντελέσει και έχουμε ωφεληθεί από τη δυστυχία αυτών των περιοχών του πλανήτη;

² Τζων Ρωλς, *Θεωρία της Δικαιοσύνης* (1971), επιστ. επιμ. Ανδρέας Τάκης, μτφρ. Φ. Βασιλόγιαννης/Β. Βουτσάκης/Φ. Παιονίδης/Κ. Παπαγεωργίου/Ν. Στυλιανίδης/Α. Τάκης, συντονισμός έκδοσης-επίμετρο Κ. Παπαγεωργίου, πόλις, Αθήνα 2001.

Λύσεις: Εισόδημα ή ικανότητες;

Υπάρχουν λύσεις στο διαφαινόμενο αδιέξοδο; Πώς θα αντιστρέψουμε αυτό το φαινόμενο του έντονου ατομοκεντρισμού που εν τέλει είναι διαλυτικό για τη δημοκρατία;

Μετά τον Αμάρτυα Σεν και τη Μάρθα Νουσμπάουμ, η προσπάθεια για την αντιμετώπιση της ανισότητας έπαψε να εστιάζει μόνον στη βελτίωση του ατομικού εισοδήματος.³ Το ατομικό εισόδημα περιορισμένα ωφελεί το άτομο σε μια κοινωνία χωρίς καλό εκπαιδευτικό σύστημα και σύστημα υγείας, χωρίς πολιτισμό, χωρίς ευκαιρίες για την ανάπτυξη των ανθρώπινων ικανοτήτων. Ακόμη και η πλήρης εξίσωση του εισοδήματος, αν υποθέταμε ότι θα ήταν δυνατή, δεν οδηγεί σε ισότητα ευκαιριών. Το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζει κανείς καθιστά την ουσιαστική αξία ενός εισοδήματος σχετική. Για τη θεωρία των ικανοτήτων η ισότητα είναι συνάρτηση των ευκαιριών ανάπτυξης και καλλιέργειας βασικών ικανοτήτων, οι οποίες εξαρτώνται και από το ατομικό εισόδημα ασφαλώς, αλλά σε μεγάλο βαθμό εξαρτώνται και από τις επαρκείς δημόσιες υποδομές.

Η θεωρία των ικανοτήτων του Σεν και της Νουσμπάουμ και η θεωρία του Ρωλς για τη δικαιοσύνη ανέδειξαν τον διαρθρωτικό χαρακτήρα των ανισοτήτων για την άρση των οποίων απαιτούνται αντίστοιχες, διαρθρωτικού χαρακτήρα, μεταρρυθμίσεις.

Ένα παράδειγμα: μια δίκαιη πόλη

Ας χρησιμοποιήσουμε ένα παράδειγμα, αυτό μιας δίκαιης πόλης. Ας πούμε ότι δίκαιη πόλη είναι αυτή που εξασφαλίζει στους πολίτες -μέσα από την κατάλληλη διανομή των δημοσίων πόρων- ίσες ευκαιρίες.

Πώς γίνεται κάτι τέτοιο στην πράξη; Για παράδειγμα, η Αττική Οδός συνέδεσε τα λαϊκά προάστια των Αθηνών με τα ευκατάστατα βόρεια προάστια. Η Αττική Οδός ήταν και μια

³ Amartya Sen, *Inequality Reexamined*, MA: Harvard University Press, New York/Cambridge 2002, το οποίο κυκλοφορεί στα ελληνικά από τις εκδόσεις Καστανιώτη: *Επανεξετάζοντας την Ανισότητα*, μτφρ. Κατερίνα Γεωργοπούλου, επιμ. Δημοσθένης Κερασίδης, πρόλογος Νίκος Κοτζιάς, Αθήνα 2004· Amartya Sen, *The Idea of Justice*, MA: Harvard University Press, Cambridge 2009, το οποίο κυκλοφορεί στα ελληνικά από τις εκδόσεις Πόλις: *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, μτφρ. Γιώργος Χρηστίδης, επίμετρο Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, Αθήνα 2015· Martha Nussbaum, *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*, MA: Harvard University Press, Cambridge 2006· Martha Nussbaum, *Women and Human Development: The Capabilities Approach*, Cambridge University Press, New York 2000· Martha Nussbaum, *Creating Capabilities. The Human Development Approach*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/London 2011, μεγάλο μέρος του οποίου κυκλοφορεί στα ελληνικά από τις εκδόσεις Παπαζήση: *Δημιουργώντας ικανότητες. Η θεωρία της ανθρωπίνης ανάπτυξης*, μτφρ.-εισαγωγή Βασιλική Χρήστου, στη σειρά Σύγχρονοι στοχαστές για τη δημοκρατία και το Σύνταγμα-Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Αθήνα 2020.

πράξη εκδημοκρατισμού, καθώς επέτρεψε να αναπτυχθούν διάυλοι επικοινωνίας ανάμεσα σε διαφορετικές αντιλήψεις και διαφορετικές ταυτότητες, ευνόησε την κοινωνική συνοχή και τον πλουραλισμό.

Το ίδιο ισχύει ακόμη περισσότερο για το μετρό και τον προαστιακό. Το μετρό λειτουργεί κατά της γκετοποίησης και του κοινωνικού διαχωρισμού και καθιστά τον άλλον, τον διαφορετικό, ορατό, κομμάτι της καθημερινότητάς μας. Ο προαστιακός επέτρεψε την πρόσβαση στη θάλασσα σε όλους τους κατοίκους του λεκανοπεδίου. Ήταν δηλαδή μια πρωτοβουλία εξίσωσης ως προς τη χρήση του δημόσιου αυτού αγαθού.

Σε αυτό το πλαίσιο πολλά ακόμη θα μπορούσαν να γίνουν για μια πολυπρισματική επιδίωξη της αρχής της ισότητας. Έχουμε άραγε αναρωτηθεί πόσο η απουσία πλατειών και κοινοχρήστων χώρων, τόπων δηλαδή συνάθροισης και δημοκρατικής έκφρασης δεν βλάπτει απλώς το περιβάλλον, αλλά βλάπτει και τις διαδικασίες πολιτικής συμμετοχής;

Επιπλέον, ο πολεοδομικός νομοθέτης, για να μετριάσει τις κοινωνικές ανισότητες κατά τη ζωνοποίηση της πόλης, θα μπορούσε -αν και δεν το κάνει συχνά- να φροντίζει να σχεδιάζει συμπεριληπτικούς οικισμούς, με κατοικίες οικονομικά εφικτές για όλα τα εισοδήματα, τόσο μονοκατοικίες όσο και πολυκατοικίες. Δεν θέλουμε ούτε γειτονιές τουριστών, ούτε γειτονιές Αθηναίων, ούτε γειτονιές μεταναστών. Θέλουμε πλουραλιστικές γειτονιές, όπως πλουραλιστική είναι και η ανθρώπινη κατάσταση εν γένει, με μίξη και διάλογο ταυτοτήτων πράγμα που οδηγεί εν τέλει σε μια δυναμική κοινωνία πολιτών. Και αυτό είναι πια ζήτημα δημοκρατίας. Άλλωστε, αποδεικνύεται ότι κοινωνίες με ιστορική παράδοση πλουραλισμού και πολυπολιτισμικότητας (όπως είναι η ισπανική) είναι περισσότερο ανθεκτικές απέναντι στον ρατσισμό και στη μισαλλοδοξία. Η πολυπολιτισμικότητα δεν γεννά τον ρατσισμό, όπως πολλοί ισχυρίζονται, αντίθετα τον αντιστρατεύεται.

Η ορατότητα και η αναγνώριση της συνθήκης του πλουραλισμού (αντιλήψεων και ταυτοτήτων) είναι πυλώνας της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Οι ανελεύθερες ή αυταρχικές «δημοκρατίες» υποθέτουν μια ομοιογενή κοινωνική βάση και στην πραγματικότητα εξαναγκάζουν στην ομοιογένεια. Αντίθετα, η φιλελεύθερη δημοκρατία αποδέχεται τη συνθήκη του πλουραλισμού που ενδημεί στην ανθρώπινη κοινωνία και η οποία μπορεί να εξυπηρετηθεί μόνο από την αρχή της ισότητας.

Η πραγμάτωση της αρχής της ισότητας αποδομεί σχέσεις εξουσίας που είναι θύλακες αυταρχισμού. Κατά τούτο ωφελεί την πολιτική ελευθερία και τη δημοκρατία. Επιπλέον, ενδυναμώνει και απελευθερώνει το άτομο και το καθιστά πολίτη, μέτοχο στη συλλογική αυτοκυβέρνηση. Ποιος θα φυλάξει εν τέλει τη δημοκρατία από τους εχθρούς της; Εμείς οι ίδιοι ως ίσοι και ελεύθεροι πολίτες.